संस्कृतसंवर्धनप्रतिष्ठानम्

प्रस्तौति

“अनुशिक्षणम्”

प्रायोजकः ओ.एन.जी.सी - सी.एस.आर

SPONSORED BY ONGC - CSR

ओएनजीसी ONGC

Samskrit Promotion Foundation

PRESENTS

Samskrit Tutorials

अष्टमवर्गस्य
“रुचिरा”

संस्कृतपाठ्यपुस्तकम्

अनुशिक्षणम्
Tutorials

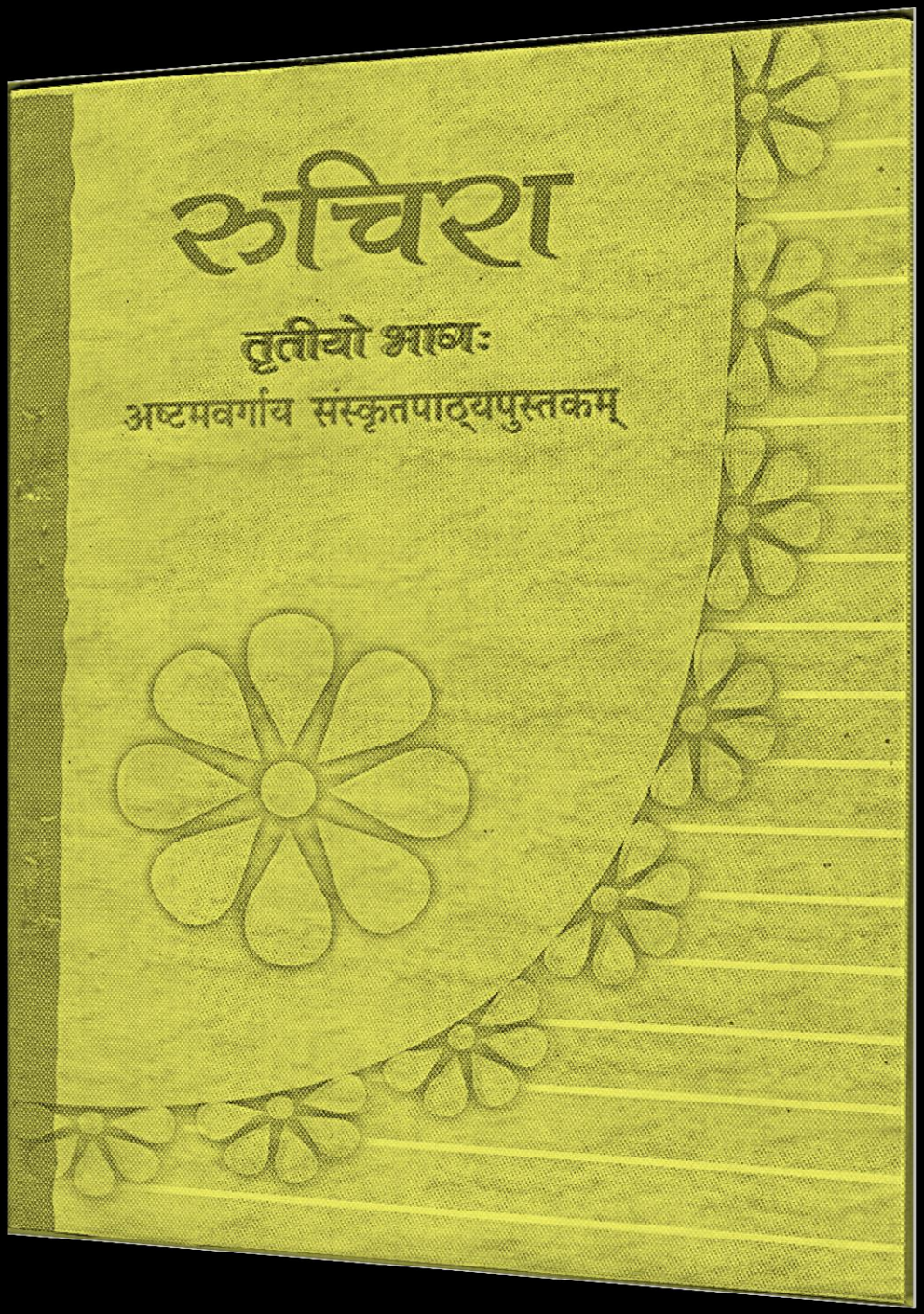

द्वितीयः पाठः

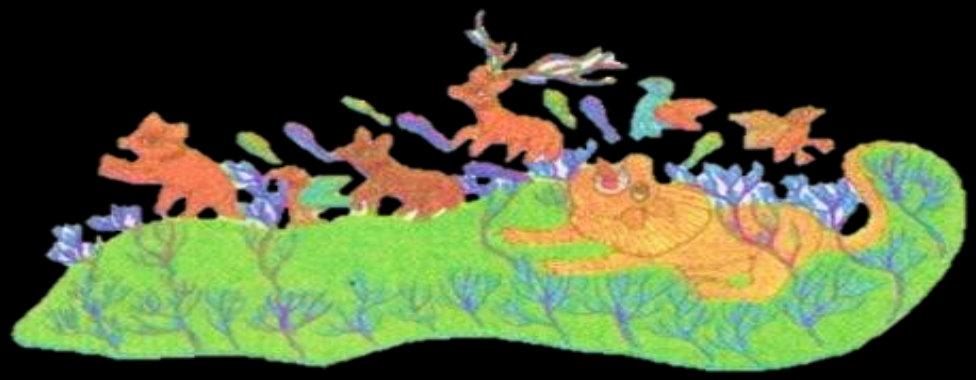

द्वितीयः भागः

बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता

एकः क्षुधार्तः सिंहः एकं बिलं दृष्ट्वा तस्मिन् बिले प्रविशति । यदा बिलस्य स्वामी दधिपुच्छः नाम शृगालः तत्र आगच्छति तदा सः सिंहस्य पदचिह्नानि दृष्ट्वा चिन्तयति यत् आत्मानं रक्षितुं किं करवाणि इति । तेन शृगालेन किं कृतम् इति अस्मिन् भागे पश्यामः ।

एवं विचिन्त्य दूरस्थः रवं कर्तुमारब्धः- “भो बिल! भो बिल! किं न स्मरसि, यन्मया त्वया सह समयः कृतोऽस्ति यत् यदाहं बाह्यतः प्रत्यागमिष्यामि तदा त्वं माम् आकारयिष्यसि?

एवं विचार्य सः शृगालः दूरे स्थित्वा एव आलापं कर्तुम् आरब्धवान् –“ रे विवर! रे विवर! त्वं स्मरसि किम्, यत् अहं त्वया सह नियमं कृतवान् अस्मि यत् यदा अहं बहिस्तात् प्रति आगमिष्यामि तदा त्वं मम आवाहनं करिष्यसि?”

शब्दार्थः-

- विचिन्त्य (‘वि’ उप., ‘चिन्त्’ धातुः, ‘ल्यप्’ प्रत्ययः) = विचार्य ।
- दूरस्थः (‘दूरस्थ’ अका.,पुं., प्र.वि., ए.व.) = दूरे स्थितः ।
- रवम् (‘रव’ अका.,पुंलि., द्वि.वि., ए.व.) = ध्वनिः / शब्दः ।
- कर्तुम् (‘कृ’ धातुः, ‘तुमन्’ प्रत्ययः) = करणार्थम् / करणाय ।
- आरब्धः (‘आङ्’ उपसर्गः, ‘रभ्’ धातुः, ‘क्त’ प्रत्ययः) = आरब्धवान् ।
- स्मरसि (क्रियापदम्, ‘स्मृ’ धातुः, लट्ल, म.पु., ए.व.) = स्मरणं करोषि ।
- मया (‘अस्मद्’ दका.,सर्व., तृ.वि., ए.व.) अर्थात् शृगालेन ।
- त्वया (‘युष्मद्’ दका.,सर्व., तृ.वि., ए.व.) अर्थात् गुहया ।
- सह (अव्ययपदम्) = साकम् ।

(अत्र सह इति योगात् ‘त्वया’ इत्यत्र तृतीयाविभक्तिः अस्ति ।)

एवं विचिन्त्य दूरस्थः रवं कर्तुमारब्धः- “भो बिल! भो बिल! किं न स्मरसि, यन्मया त्वया सह समयः कृतोऽस्ति यत् यदाहं बाह्यतः प्रत्यागमिष्यामि तदा त्वं माम् आकारयिष्यसि?

शब्दार्थः-

- समयः (‘समय’ अका.,पुं., प्र.वि., ए.व.) = नियमः ।
- कृतोस्ति (कृतः+अस्ति)
  - ❖ कृतः (‘कृ’ धातुः ‘क्त’ प्रत्य.,अका.,पुं., प्र.वि., ए.व.) = विहितः ।
  - ❖ अस्ति (‘अस्’ धातुः,लट्., प्र.पु.,ए.व.) = वर्तते ।
- यदाहम् (यदा+अहम्) यदा (अव्ययपदम्) = यस्मिन् समये ।
  - ❖ अहम् (‘अस्मद्’ सर्व.,पुं.,प्र.वि.,ए.व.) = शृगालः ।
- बाह्यतः (अव्ययपदम्) = बहिस्तात् ।
- प्रत्यागमिष्यामि (क्रिया.,‘प्रति’ ‘आ’ उप.,‘गम्’ धातुः, लट्., म.पु., ए.व.) = बिलं प्रति प्राप्स्यामि ।
- तदा (अव्ययपदम्) = तस्मिन् समये ।
- त्वम् (‘युष्मद्’ दका.,सर्व., प्र.वि., ए.व.) अर्थात् गुहा ।
- माम् (‘अस्मद्’ दका.,सर्व., द्वि.वि., ए.व.) अर्थात् शृगालम् ।
- आकारयिष्यसि (‘आङ्’ उप., ‘कृ’ धातुः,‘णिच्’ प्रत्य., लृट्., म.पु., ए.व.) = आवाहनं करिष्यसि ।

एवं विचिन्त्य दूरस्थः रवं कर्तुमारब्धः- “भो बिल! भो बिल! किं न स्मरसि, यन्मया त्वया सह समयः कृतोऽस्ति यत् यदाहं बाह्यतः प्रत्यागमिष्यामि तदा त्वं माम् आकारयिष्यसि?

भाव-बोधनम्

आरब्धः अर्थात् अरब्धवान्.....

- ❑ कः आरब्धवान्?
- ❑ शृगालः किम् आरब्धवान्?
- ❑ शृगालः किं कर्तुम् आरब्धवान्?
- ❑ कीदृशः शृगालः रवं कर्तुम् आरब्धवान्?

- ✓ शृगालः आरब्धवान् ।
- ✓ शृगालः कर्तुम् आरब्धवान् ।
- ✓ शृगालः रवं कर्तुम् आरब्धवान् ।
- ✓ दूरस्थः शृगालः रवं कर्तुम् आरब्धवान् ।

- ❑ किं कृत्वा दूरस्थः शृगालः रवं कर्तुम् आरब्धवान्?
- ✓ विचिन्त्य दूरस्थः शृगालः रवं कर्तुम् आरब्धवान् ।

- ❑ किं विचिन्त्य दूरस्थः शृगालः रवं कर्तुम् आरब्धवान्?
- ✓ ‘आत्मरक्षणाय इदानीं किं करवाणि’ इति विचिन्त्य दूरस्थः शृगालः रवं कर्तुम् आरब्धवान् ।

एवं विचिन्त्य दूरस्थः रवं कर्तुमारब्धः- “भो बिल! भो बिल! किं न स्मरसि, यन्मया त्वया सह समयः कृतोऽस्ति यत् यदाहं बाह्यतः प्रत्यागमिष्यामि तदा त्वं माम् आकारयिष्यसि?

भाव-बोधनम्

स्मरसि अर्थात् स्मरणं करोषि.....

- कः न स्मरति? ✓ बिलं न स्मरति ।
- बिलं किं न स्मरति? ✓ बिलं समयं न स्मरति ।
- समयः केन कृतः अस्ति? ✓ मया (अर्थात् शृगालेन) कृतः अस्ति ।
- शृगालेन केन सह समयः कृतः अस्ति? ✓ शृगालेन बिलेन सह समयः कृतः अस्ति ।
- शृगालेन बिलेन सह कः समयः कृतः अस्ति?

✓ ‘यदाहं बाह्यतः प्रत्यागमिष्यामि तदा त्वं माम् आकारयिष्यसि’ इति अयं समयः कृतः अस्ति

प्रत्यागमिष्यामि = बिलं प्रति आगमिष्यामि.....भावः

- कः आगमिष्यति? ✓ शृगालः (अर्थात् अहम्) आगमिष्यति ।
- शृगालः कुतः आगमिष्यति? ✓ शृगालः बाह्यतः आगमिष्यति ।
- कः आकारयिष्यति? ✓ त्वम् (अर्थात् बिलम्) आकारयिष्यति ।
- बिलं कम् आकारयिष्यति? ✓ बिलं माम् (अर्थात् शृगालम्) आकारयिष्यति ।

यदि त्वं मां न आह्वयसि तर्हि अहं द्वितीयं बिलं यास्यामि इति।

यदि त्वं मम आवाहनं न करिष्यसि तर्हि अहम् अन्यं बिलं गमिष्यामि ।

शब्दार्थाः-

- यदि (अव्ययपदम्) = विकल्पार्थबोधकम् ।
- त्वम् ('युष्मद्' दका.,सर्व., प्र.वि., ए.व.) = गुहा ।
- माम् ('अस्मद्' दका.,सर्व., द्वि.वि., ए.व.) = शृगालम् ।
- आह्वयसि (क्रियापदम्, 'आङ्' उप., 'ह्वेञ्' धातुः, म.पु., ए.व.) = आवाहनं करोषि ।
- तर्हि (अव्ययपदम्) = तस्मिन् समये / तो ।
- अहम् ('अस्मद्' दका.,सर्व., प्र.वि., ए.व.) = शृगालः।
- द्वितीयम् ('द्वितीय' अका.,नपुं., द्वि.वि., ए.व.) = अन्यम् ।
- बिलम् ('बिल' अका.,नपुं., द्वि.वि., ए.व.) = गुहाम् ।
- यास्यामि (क्रियापदम्, 'या' धातुः, लृट्ल, उ.पु., ए.व.) = गमिष्यामि ।

भाव-बोधनम्

आह्वयसि अर्थात् आवाहनं करोषि.....

- ❑ कः न आह्वयति? ✓ गुहा न आह्वयति ।
- ❑ गुहा कं न आह्वयति? ✓ गुहा माम् (अर्थात् शृगालम्) न आह्वयति ।
- ❑ कः यास्यति? ✓ शृगालः यास्यति ।
- ❑ शृगालः कुत्र यास्यति? ✓ शृगालः द्वितीयं बिलं यास्यति ।

अथ एतच्छ्रुत्वा सिंहः अचिन्तयत्-"नूनमेषा गुहा स्वामिनः सदा समाह्वानं करोति। परन्तु मद्भयात् न किञ्चित् वदति।"

शृगालस्य वचनम् आकर्ण्य सिंहः विचारम् अकरोत् यत् –" अवश्यम् एव एषा कन्दरा सर्वदा अस्य शृगालस्य (स्वामिनः) उचितम् आमन्त्रणं करोति। परन्तु अद्य मम भयकारणात् एषा न किम् अपि कथयति।

शब्दार्थाः -

- अथ (आरम्भसूचकम् अव्ययपदम्)
- एतच्छ्रुत्वा (एतत् + श्रुत्वा)
  - ❖ एतद् ('एतद्' दका.,सर्व., नपुं., द्वि.वि., ए.व.,) = इदम्।
  - ❖ श्रुत्वा ('श्रु' धातुः, 'क्त्वा' प्रत्ययः) = श्रवणं कृत्वा।
- नूनमेषा (नूनम्+एषा) नूनम् (अव्ययपदम्) = अवश्यम्।
  - ❖ एषा ('एतद्' दका.,स्त्रीलि., प्र.वि., ए.व.) = इयम्।
- स्वामिनः ('स्वामिन्' नका.,पुं., ष.वि., ए.व.) अर्थात् शृगालस्य।
- सदा (अव्ययपदम्) = सर्वदा।
- समाह्वानम् (सम्+आवाहनम्) ('समाह्वान' अका.,नपुं., द्वि.वि., ए.व.) = आकरणम्।
- परन्तु (अव्ययपदम्) = किन्तु।
- मद्भयात् (मत्+भयात् [विच्छेदः]) = सिंहस्य भयकारणतः।
- मत् ('अस्मद्' दका.,सर्व.,प.वि., ए.व.)
- भयात् ('भय' अका.,नपुं.,प.वि., ए.व.)
- वदति ('वद्' धातुः लट्ल, प्र.पु., ए.व.) = कथयति।

अथ एतच्छ्रुत्वा सिंहः अचिन्तयत्-"नूनमेषा गुहा स्वामिनः सदा समाह्वानं करोति। परन्तु मद्भयात् न किञ्चित् वदति।"

भाव-बोधनम्

करोति अर्थात् कुर्वन् अस्ति.....

- का करोति?
- गुहा किं करोति?
- गुहा कस्य समाह्वनं करोति?
- गुहा स्वामिनः कदा समाह्वनं करोति?
- का न वदति?
- गुहा किं न वदति?
- गुहा कस्मात् न वदति?

- ✓ गुहा करोति।
- ✓ गुहा समाह्वनं करोति।
- ✓ गुहा स्वामिनः समाह्वनं करोति।
- ✓ गुहा स्वामिनः सदा समाह्वनं करोति।
- ✓ गुहा न वदति।
- ✓ गुहा किञ्चिद् अपि न वदति।
- ✓ गुहा मम (सिंहस्य) भयात् न वदति।

अथवा साध्विदम् उच्यते-

भयसन्त्रस्तमनसां हस्तपादादिकाः क्रियाः ।
प्रवर्तन्ते न वाणी च वेपथुश्चाधिको भवेत् ॥

पदच्छेदः

भय-सन्त्रस्त-मनसाम्, हस्त-पाद-आदिकाः, क्रियाः प्रवर्तन्ते, न, वाणी, च, वेपथुः, च, अधिकः,भवेत् ।

अन्वयः

भयसन्त्रस्तमनसां हस्तपादादिकाः क्रियाः वाणी च न प्रवर्तन्ते । वेपथुः च अधिकः भवेत् ।

शब्दार्थः -

- अथवा (अव्ययपदम्) विकल्पार्थबोधकम्
- साध्विदम् (साधु + इदम्) (इ कारस्य स्थाने उकारः, यण् सन्धिः)
  - साधु (अव्ययपदम्) = समीचीनम् ।
  - इदम् ('इदम्' मका.,सर्व.,नपुं., प्र.वि., ए.व.) = एतत् ।
- उच्यते ('वच्' धातुः, कर्मणि, लट्ल, प्र.पु., ए.व.) = कथ्यते ।

भयसन्त्रस्तमनसां हस्तपादादिकाः क्रियाः ।
प्रवर्तन्ते न वाणी च वेपथुश्चाधिको भवेत् ॥

शब्दार्थः -

- भय-सन्त्रस्त-मनसाम् ('भयसन्त्रस्तमनस्' सका.,पुं.,ष.वि., बहु.व.,)
  = भयकारणात्त्रस्त-चेतसाम् (जनानाम्) ।
- हस्त-पादादिकाः = पाणि-पादादिकाः ।
- क्रियाः ('क्रिया' आका.,स्त्री., प्र.वि., बहु.व.) = कार्यकलापाः ।
- वाणी ('वाणी' ईका.,स्त्री, प्र.वि., ए.व.) = ध्वनिः ।
- प्रवर्तन्ते (क्रिया., 'प्र' उप., 'वृत्' धातुः लट्., प्र.पु., ब.व.) = निस्सरन्ति ।
- वेपथुः ('वेपथु' उका.,पुं., प्र.वि., ए.व.) = कम्पनम् ।
- अधिकः ('अधिक' अका.,पुं., प्र.वि., ए.व.) = प्रचुरः ।
- भवेत् (क्रियापदम्, 'भू' धातुः, विधिलिङ्., प्र.पु., ए.व.) = स्यात् ।

भयसन्त्रस्तमनसां हस्तपादादिकाः क्रियाः ।
प्रवर्तन्ते न वाणी च वेपथुश्चाधिको भवेत् ॥

भावार्थः

भयकारणात् त्रस्त-चेतसां (जनानाम्) पाणि-पादादिकाः कार्यकलापाः न भवन्ति अपि च मुखात् शब्दाः न निस्सरन्ति । एवञ्च तेषां कम्पनम् अपि अधिकं भवति ।

हिन्दी-भावः

डरे हुए लोगों के हाथ पैर और वाणी कार्य नहीं करते । और (शरीर) डर के कारण बहुत अधिक काम्पने लगता है ।

भयसन्त्रस्तमनसां हस्तपादादिकाः क्रियाः ।
प्रवर्तन्ते न वाणी च वेपथुश्चाधिको भवेत् ॥

भाव-बोधनम्

प्रवर्तन्ते अर्थात् निस्सरन्ति.....

- काः न प्रवर्तन्ते ?
  - ✓ हस्तपादादिकाः क्रियाः न प्रवर्तन्ते ।
- पुनः का न प्रवर्तते?
  - ✓ पुनः वाणी न प्रवर्तते ।
- केषां हस्तपादादिकाः क्रियाः न प्रवर्तन्ते?
  - ✓ भय-सन्त्रस्त-मनसां हस्तपादादिकाः क्रियाः वाणी च न प्रवर्तन्ते ।
- कः अधिकः भवेत्?
  - ✓ वेपथुः अधिकः भवेत् ।
- वेपथुः इत्यस्य कः अर्थः अस्ति?
  - ✓ वेपथुः इत्यस्य अर्थः कम्पनम् इति अस्ति ।

तदहम् अस्य आह्वानं करोमि। एवं सः बिले प्रविश्य मे भोज्यं भविष्यति ।

सम्प्रति अहम् एव शृगालम् आह्वयामि । अनेन प्रकारेण शृगालः बिले प्रवेशं करिष्यति । तदा अहं तं खादिष्यामि ।

शब्दार्थाः -

- तदहम् (तत् + अहम्)
  - तत् (अव्ययम्)
  - अहम् ('अस्मद्' दका., सर्व., प्र.वि., ए.व.) अर्थात् सिंहः ।
- अस्य ('इदम्' मका., सर्व., पुं., ष.वि., ए.व.) = शृगालस्य ।
- आह्वानं करोमि = आह्वयामि ।
  - आह्वानम् ('आह्वान' अका., नपुं., द्वि.वि., ए.व.)
  - करोमि ('कृ' धातुः, लट्ल, उ.पु., ए.व.)
- एवम् (अव्ययपदम्) = एवं प्रकारेण ।
- बिले ('बिल' अकारा., नपुं, स.वि., ए.व.) = गुहायाम् ।
- प्रविश्य ('प्र' उपसर्गः, 'विश्' धातुः, 'ल्यप्' प्रत्ययः) = प्रवेशं कृत्वा ।
- मे ('अस्मद्' दकारा., सर्व., ष.वि., बहु.व.) = मम अर्थात् सिंहस्य ।
- भोज्यम् ('भोज्य' अकारा., नपुं., प्र.वि., ए.व.) = भोजनम् ।
- भविष्यति (क्रिया, 'भू' धातुः, लृट्., प्र.पु., ए.व.)

तदहम् अस्य आह्वानं करोमि। एवं सः बिले प्रविश्य मे भोज्यं भविष्यति।

भाव-बोधनम्

भविष्यति.....

- ❑ किं भविष्यति?
- ✓ भोज्यं भविष्यति ।
- ❑ कस्य भोज्यं भविष्यति?
- ✓ मे (अर्थात् सिंहस्य) भोज्यं भविष्यति ।
- ❑ कः सिंहस्य भोज्यं भविष्यति?
- ✓ सः (शृगालः) सिंहस्य भोज्यं भविष्यति ।
- ❑ सः किं कृत्वा सिंहस्य भोज्यं भविष्यति?
- ✓ सः प्रविश्य सिंहस्य भोज्यं भविष्यति ।
- ❑ सः कुत्र प्रविश्य सिंहस्य भोज्यं भविष्यति?
- ✓ सः बिले प्रविश्य सिंहस्य भोज्यं भविष्यति ।
- ❑ शृगालः सिंहस्य भोज्यं भवेत् एतदर्थं सिंहः किं कर्तुं चिन्तयति?
- ✓ शृगालः सिंहस्य भोज्यं भवेत् एतदर्थं सिंहः शृगालस्य आह्वानं कर्तुं चिन्तयति ।

इत्थं विचार्य सिंहः सहसा शृगालस्य आह्वानम् अकरोत् ।

एवं विचारं कृत्वा सिंहः अकस्मात् शृगालस्य आह्वानं कृतवान् ।

- इत्थम् (अव्ययपदम्) = एवम् ।
- विचार्य ('वि' उपसर्गः, 'चर्' धातुः,'ल्यप्' प्रत्ययः) = विचारं कृत्वा ।
- सहसा (अव्ययपदम्) = अकस्मात् ।
- अकरोत् ('कृ' धातुः, लङ्., प्र.पु., ए.व.) = कृतवान् ।

भाव-बोधनम्

अकरोत् अर्थात् कृतवान्.....

- कः अकरोत्?
- सिंहः किम् अकरोत्?
- सिंहः कस्य आह्वानम् अकरोत्?
- सिंहः कथं शृगालस्य आह्वानम् अकरोत्?
- सिंहः किं विचार्य शृगालस्य आह्वानम् अकरोत्?

- ✓ सिंहः अकरोत् ।
- ✓ सिंहः आह्वानम् अकरोत् ।
- ✓ सिंहः शृगालस्य आह्वानम् अकरोत् ।
- ✓ सिंहः सहसा शृगालस्य आह्वानम् अकरोत् ।
- ✓ "मे भोज्यं भविष्यति" इति विचार्य सिंहः शृगालस्य आह्वानम् अकरोत् ।

सिंहस्य उच्चगर्जन-प्रतिध्वनिना सा गुहा उच्चैः शृगालम् आह्वयत् ।

सिंहस्य उच्चैः गर्जनस्य प्रतिशब्देन सा कन्दरा उच्चैः शृगालस्य आह्वानम् अकरोत् ।

शब्दार्थः -

- उच्चगर्जन-प्रतिध्वनिना = उच्चैः गर्जनस्य प्रतिशब्देन ।
- उच्चैः (अव्ययपदम्) = उच्चध्वनिना ।
- आह्वयत् (क्रिया., 'आङ्' उपसर्गः, 'ह्वेञ्' धातुः, लङ्.,प्र.पु.,ए.व.) = आह्वानम् अकरोत् ।

भाव-बोधनम्

- ❑ का आह्वयत्?
- ❑ सा गुहा कम् आह्वयत्?
- ❑ सा गुहा शृगालं कथम् आह्वयत्?

- ✓ सा गुहा आह्वयत् ।
- ✓ सा गुहा शृगालम् आह्वयत् ।
- ✓ सा गुहा उच्चैः शृगालम् आह्वयत् ।

- ❑ सा गुहा केन उच्चैः शृगालम् आह्वयत्?
- ✓ सा गुहा उच्चगर्जनप्रतिध्वनिना उच्चैः शृगालम् आह्वयत् ।

- ❑ कस्य उच्चगर्जनप्रतिध्वनिना सा गुहा उच्चैः शृगालम् आह्वयत्?
- ✓ सिंहस्य उच्चगर्जनप्रतिध्वनिना सा गुहा उच्चैः शृगालम् आह्वयत् ।

अनेन अन्येऽपि पशवः भयभीताः अभवन् । शृगालोऽपि ततः दूरं पलायमानः इममपठत्-

सिंहस्य गर्जनध्वनिना वनस्य अन्ये अपि पशवः भयात् भीताः जाताः । सः शृगालः अपि तस्मात् स्थानात् पलायनं कुर्वन् एतत् (श्लोकम्) उक्तवान् -

शब्दार्थाः -

- अनेन ('इदम्' मका.,सर्व.,नपुं., प्र.वि., ए.व.) अर्थात् गर्जनध्वनिना ।
- अन्येऽपि (अन्ये + अपि)
  - अन्ये ('अन्य' अका.,सर्व.,पुं., प्र.वि., बहु.व.) = अपराः ।
- पशवः ('पशु' उका.,पुं., प्र.वि., बहु.व.) = जीवजन्तवः ।
- भयभीताः ('भी' धातुः,भूत,कर्मणि, क्त.) = भयाक्रान्ताः ।
- अभवन् ('भू' धातुः, लङ्ल, प्र.पु., बहु.व.) = जाताः ।
- पलायमानः ('पलायमान' अका.,पुं., प्र.वि., ए.व.) = पलायनं कुर्वन् ।
- इमम् ('इदम्' मका.,सर्व.,पुं., द्वि.वि., ए.व.) = एनं (श्लोकम्) ।
- अपठत् (क्रियापदम्, 'पठ्' धातुः, लङ्., प्र.पु.,ए.व.) = उक्तवान् ।

अनेन अन्येऽपि पशवः भयभीताः अभवन् । शृगालोऽपि ततः दूरं पलायमानः इममपठत्-

भाव-बोधनम्

अभवन् अर्थात् जाताः.....

- ❑ के अभवन्?
- ❑ पशवः कीदृशाः अभवन्?
- ❑ पशवः केन भयभीताः अभवन्?

✓ पशवः अभवन् ।

✓ पशवः भयभीताः अभवन् ।

✓ पशवः सिंहस्य गर्जनध्वनिना भयभीताः अभवन् ।

अपठत् अर्थात् पठितवान्.....

- ❑ कः अपठत्?
- ❑ शृगालः किम् अपठत्?
- ❑ कीदृशः शृगालः इमं श्लोकम् अपठत्?
- ❑ कुत्र पलायमानः सः श्लोकम् अपठत्?

✓ शृगालः अपठत् ।

✓ शृगालः इमं श्लोकम् अपठत् ।

✓ पलायमानः शृगालः इमं श्लोकम् अपठत्

✓ दूरं पलायमानः सः श्लोकम् अपठत् ।

अनागतं यः कुरुते स शोभते
स शोच्यते यो न करोत्यनागतम् ।
वनेऽत्र संस्थस्य समागता जरा
बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता ॥

पदच्छेदः

अनागतम्, यः, कुरुते, सः, शोभते, सः, शोच्यते, यः, न, करोति, अनागतम्, वने, अत्र, संस्थस्य, समागता, जरा, बिलस्य, वाणी, न, कदा, अपि, मे, श्रुता ।

अन्वयः

यः अनागतम् कुरुते सः शोभते, यः अनागतम् न करोति सः शोच्यते ।

अत्र वने संस्थस्य जरा समागता, कदा अपि मे बिलस्य वाणी न श्रुता ।

अनागतं यः कुरुते सः शोभते सः शोच्यते यः न करोति अनागतम् ।
वने अत्र संस्थस्य समागता जरा बिलस्य वाणी न कदा अपि मे श्रुता ।।

शब्दार्थाः -

- अनागतम् (न + आगतम्) = आगम्यमानां विपत्तिम् ।
- कुरुते (क्रिया., 'कृ' धातुः, आत्म., लट्., प्र.पु., ए.व.) = करोति इत्यर्थः ।
- शोभते (क्रिया., 'शुभ्' धातुः, आत्म., लट्., प्र.पु., ए.व.) = शोभां प्राप्नोति ।
- शोच्यते (क्रिया., 'शुच्' धातुः, आत्म., लट्., प्र.पु., ए.व.) = चिन्तनीयः ।
- वनेऽत्र ('वने + अत्र') = अस्मिन् वने ।
- संस्थस्य = वासं कुर्वतः ।
- समागता (सम्+आ, उप., 'गम्' धातुः, 'क्त' प्रत्ययः) = आगच्छत् ।
- जरा ('जरा' आका.,स्त्री., प्र.वि., ए.व.) = वार्धक्यम् / वृद्धता ।
- मे अर्थात् मया ।
- श्रुता ('श्रु' धातुः, 'क्त' प्रत्ययः) 'श्रुता' (विशेषण.,स्त्री., प्र.वि., ए.व.) = आकर्णिता ।

अनागतं यः कुरुते सः शोभते सः शोच्यते यः न करोति अनागतम् ।
वने अत्र संस्थस्य समागता जरा बिलस्य वाणी न कदा अपि मे श्रुता ।।

भाव-बोधनम्

कुरुते अर्थात् करोति.....

- ❑ किं करोति ?
- ✓ अनागतं (विचार्य) करोति ।
- ❑ यः विचार्य कार्यं करोति सः कीदृशः भवति ?
- ✓ यः विचार्य कार्यं करोति सः शोभायमानः भवति ।
- ❑ यः अनागतं (विचार्य) कार्यं न करोति सः कीदृशः भवति ?
- ✓ यः अनागतं (विचार्य) कार्यं न करोति सः दुःखितः भवति ।

समागता अर्थात् आगच्छत्.....

- ❑ का समागता ?
- ✓ जरा समागता ।
- ❑ कस्य जरा समागता ?
- ✓ शृगालस्य जरा समागता ।
- ❑ कुत्र संस्थस्य शृगालस्य जरा समागता ?
- ✓ वने संस्थस्य शृगालस्य जरा समागता ।
- ❑ कस्मिन् वने संस्थस्य शृगालस्य जरा समागता ?
- ✓ अत्र वने संस्थस्य शृगालस्य जरा समागता ।

भाव-बोधनम्

अनागतं यः कुरुते सः शोभते सः शोच्यते यः न करोति अनागतम्।
वने अत्र संस्थस्य समागता जरा बिलस्य वाणी न कदा अपि मे श्रुता।।

श्रुता अर्थात् श्रवणं कृतम्.....।

- ❑ का न श्रुता ?
- ✓ वाणी न श्रुता।
- ❑ केन वाणी न श्रुता ?
- ✓ मे (शृगालेन) वाणी न श्रुता।
- ❑ शृगालेन कस्य वाणी न श्रुता ?
- ✓ शृगालेन बिलस्य वाणी न श्रुता।
- ❑ शृगालेन बिलस्य वाणी कदा न श्रुता ?
- ✓ शृगालेन बिलस्य वाणी कदा अपि न श्रुता ।

अनागतं यः कुरुते सः शोभते सः शोच्यते यः न करोति अनागतम् ।
वने अत्र संस्थस्य समागता जरा बिलस्य वाणी न कदा अपि मे श्रुता ।।

भावार्थः

यः प्राणी आगम्यमानां विपत्तिं दूरं करोति सः शोभां प्राप्नोति । यः आगम्यमानां विपत्तिं दूरं न करोति, सः प्राणी कष्टानि अनुभवति । अस्मिन् वने वासं कुर्वन् वार्धक्यम् आगतम्। परन्तु मया गुहायाः ध्वनिः कदा अपि न श्रुतः । अद्य बिलात् शब्दः आयाति, अस्य अभिप्रायः वर्तते यत् अस्मिन् बिले निश्चयेन काचित् विपत्तिः तिष्ठति ।

हिन्दी-भावः

जो प्राणी आने वाली विपत्ति को दूर करने का उपाय करता है, वही शोभायमान होता है । जो आने वाली विपत्ति को दूर करने का उपाय नहीं करता है, वह चिन्तनीय होता है । अर्थात् उसे कष्ट उठाने पड़ते हैं । इस वन में रहते हुए मुझे बुढ़ापा आ गया है, परन्तु मैंने कभी भी गुफा की आवाज नहीं सुनी है । आज बिल से आवाज आ रही है, अतः यह किसी विपत्ति का संकेत है ।

द्वितीयः पाठः

2

1 ✓

2 ✓

3

अनुशिक्षणम्

A project of Samskrit Promotion Foundation
Sponsored by ONGC- CSR

ओएनजीसी
ONGC

धन्यवादः

http://www.samskrittutorial.in/